

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LI

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџан—Премк, др Ирена Грицкаји, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Мийар Пешикан, др Живојин Сџанојчић,
др Драго Ђујић, др Егон Фекејте*

Главни уредник:
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1996

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

ТИПОВИ ЕКСПРЕСИВНЕ ЛЕКСИКЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (модел „особа + психичка или морална особина“)

Рад се састоји из два дела. У првом делу, из аспекта теорије личности, представили смо мотивационо-психичке(прагматичке) и когнитивне карактеристике конотативне семантике експресивне лексике савременог српског језика. У другом делу утврдили смо типове значењских јединица у семантичкој структури назначеног именичког модела експресива и показали начине на које ове јединице одражавају неке емоционалне и когнитивне карактеристике говорника савременог српског језика.

0. Овим радом започињемо истраживање појединих типова експресивне лексике у савременом српском језику. Општи приступ експресивној лексички дали смо у раду *Конотативни аспекти значења експресивне лексике*¹ у коме смо настојали да покажемо да се све битне карактеристике ових јединица заснивају на специфичности њихове конотативне семантике. Пошто нам је у плану да проблем експресивне лексике у савременом српском језику, као један од многих сегмената језичке експресивности, подробно истражимо², сматрамо целисходним да наш општи приступ теоријски

¹ Теоријске основе наших запажања у наведеном раду (Ристић: 1994, 537-542), на корпусу из Речника САНУ, засновали смо углавном на поставкама које смо нашли у радовима В. Н. Телије. Полазећи од језичких јединица и појава и ми смо у фокус својих разматрања увели феномене који се тичу односа човека и језика, као што су: *језичка личност, језичка реалност, концептуална и језичка слика света* (као појмови општег знања — когниције о језичкој и изванјезичкој реалности), *национални и културални стереотипи — еталони* (као основе аксиолошког и емоционалног оцењивања), *емоционално-психолошке (прагматичке), социолошке, узрасне и сл. ситуационе условљености језичког понашања и говорне делатности субјекта говора*. Сви ови и сл. појмови, од којих су се неки употребљавали и у интердисциплинарним приступима језику у оквиру психо-, етно- и социолингвистике или у оквиру појединих лингвистичких теорија (теорији говорних чинова, анализи конверзације, анализи дискурса, текст лингвистици, теорији лингвистичких модела „Смисао — Текст“ и сл.), у нашем приступу функционишу као термини јединственог (лингвистичког) метајезика (Телија: 1986; 1988, 11-26; Вјежбица: 1991).

² „Експресивна лексика у српском језику“ је једна од тема коју са различитих аспеката истражује група сарадника Института за српски језик САНУ, у оквиру потпројекта „Лексиколошка и лексикографска истраживања“. Осим поменутог рада о експресивној лексички (в. т. 0 и нап. 1) урадила сам и рад под насловом *Универбизација као средство експресивизације разговорне лексике* (Ристић: 1995, 125-133).

проширимо и усмеримо на семантичке аспекте експресивне лексике. Зато ће наш рад имати два дела.

0.1. У првом делу, у складу са неким најновијим теоријским поставкама, представимо мотивационо-психичке (прагматичке) и когнитивне аспекте конотативне семантике експресивних јединица. У другом делу предмет нашег разматрања биће експресивна лексика којом се именују лица чија се понашања и поступци у одређеним ситуацијама оцењују као испољеност неке њихове психичке или моралне (карактерне) особине. Модел ових експресива може се најопштније представити као „особа + психичка или морална (карактерна) особина“. То су именице типа: *глава* „умна, даровита особа“, *душа* „особа која се одликује добротом, племенитошћу“, *мозак* „особа која се одликује памећу, способношћу, која је способна да управља, руководи и сл.“, *анђео* „особа која се одликује добротом, врлинама и племенитошћу“, *надувенко*, *блесан*, *пошрчкало*, *йамейњаковић*, *њушкало*, *лакшарош*, *лајонац*, *камкало* „особа која непрекидно нешто тражи, изискује и сл.“, *мувало*, *млакоња*, *намигуша*, *намељивац*, *најујдач*, *хушкач*, *насрљивац*, *накомица* „особа преке, набусите нарави“, *клејало* „особа која непромишљено прича“, *какоћало*, *наклајало*, *мудријаш*, *јуруља* и *јуруљећина* „жена раскалашног, неморалног понашања, блудница“, *јогуница*, *емошвац*, *дејресивац*, *џабалебар*, *кашаштрофичар*, *досадњаковић*, *гребашор*, *конџраш*, *несјрећњаковић*, *мечка* „неспретна, трапава особа“, *миш* „слабић, страшљивац, кукавица“, *мачак* „лукав, препреден човек, препредењак“, *маџан* „мангуп, варалица“ и „онај који се удвара и ласка женама, удварач, ласкавац“, *крава* „лења, незаинтересована особа“, *мајмун* „особа која некога слепо подражава, опонаша“ и „блесав, будаласт човек, глупак, будала“, *медвед* „незграпан, трапав човек“ и „неотесан, ограничен, глуп човек“, *жена* „плашљив човек, кукавица, слабић“, *мама* „кукавица, плашљивац, слабић“, *кум* „шеф гангстерске или мафијашке банде“, *месар* „крволок, крвопија, убица“, *лажноборац*, *кажњивац* „особа која много и неконтролисано прича“, *мамийара*, *изгубидановић*, *мушвода*, *ветројир*, *крвоија*, *ћућолог*, *мудросер* и сл.

1. Приступ јединицама експресивне лексике конципирали смо у складу са најновијим тенденцијама у развоју лингвистичких теорија, пре свега когнитивне лингвистике и теорије језичке личности. То чинимо из више разлога, а овом приликом навешћемо само најважније.

1.1. Наша досадашња истраживања експресивне лексике, представљена у два наведена рада (исп. нап. 1, 2), показала су да се њихов сложени лексичкосемантички садржај (заснован на конотацији, као специфичној макрокомпоненти значења) никако не може свести само на лексички — језички (вербално-семантички) план, него да он обухвата и друге планове: комуникативни (са свим елементима: учесницима, садржајем, ситуацијом), когнитивни и прагматички (са елементима сазнајних и психичких карактеристика учесника у комуникацији), стилски и нормативни (са елементима функционалностилске и нормативне примерености употребе у најширем смислу) (Ристић: 1994, 537–540). Наведене, као и друге значајне појаве у вези са експресивном лексиком, представљамо у овом раду.

пресивном лексиком није било могуће разматрати у оквиру традиционалних или једноаспектних приступа који су се бавили језиком као феноменом по себи, а не и феноменима човека као корисника језика.

1.2. Следећи разлог за покушај савременијег приступа видимо у могућности успостављања континуитета са досадашњим истраживањима не само експресивне лексике него и лексичких феномена уопште. Зато ћемо указати на оне резултате у традиционалним и новијим приступима који су уграђени у поставке најновијих поменутих научних парадигми. Ту пре свега мислимо на запажања која се тичу знања (когниције), јер се у најновијем изучавању односа језика и човека знање јавља као предмет лингвистичких истраживања. Когницијом као феноменом у вези са језиком баве се когнитивна лингвистика и теорија језичке личности³, али са различитих аспеката. У досадашњој лингвистичкој теорији и неким њеним примењеним дисциплинама разматрани су проблеми који се могу довести у везу са неким аспектима знања. То су проблеми који су се у тумачењу различитих типова лексичког и синтаксичког значења јављали као појмови: модалност, пресупозиција, импликација, конотација, илокуција, контекстуална условљеност значења, норме понашања у говору и сл.; или је на њих указивано у виду посебних упозорења и напомена у пракси: при учењу језика (матерњег и страног), при превођењу и у лексикографској обради семантичких, функционалностилских и комуникативних особености лексичких јединица.

1.3. У приступу лексичким феноменима, па и феномену експресивне лексике нарочито су примењиве поставке теорије језичке личности и њен метајезик, јер се у сложеној структури језичке личности, по Караулову, на сва три њена нивоа као основне или значајне јединице јављају речи са својим вербално-семантичким, појмовним (когнитивним) и мотивационим (прагматичким) карактеристикама (Караулов: 1987, 37–39; 1989, 5–6; Новиков: 1988, 480–482). Применом теорије језичке личности у истраживању појединих типова експресивне лексике у савременом српском језику проширујемо теоријске оквире и терминолошки апарат за сагледавање индивидуалних, социјалних, културално-историјских и национално-језичких специфичности њихове конотативне семантике. При томе и теоријски и терминолошки настављамо наша претходна истраживања остајући у сфери лексикосемантичких садржаја експресивних јединица. Творбени план узимаћемо у обзир само у оној мери у којој одражава семантичке карактеристике релевантне за наш аспект разматрања, а друге језичке планове настојаћемо да представимо у

³ Теорију језичке личности поставио је Караулов у својој књизи *Русский язык и языковая личность* (1987, 3–10, 25), а његова дефиниција језичке личности дата у предговору књиге *Язык и личность* гласи: „Под языковой личностью я понимаю совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых им текстов“ (Караулов: 1989, 3). Појам језичке личности и др. појмове које до сада нисмо употребљавали у приступу експресивној лексници узимамо у смислу како су коришћени у теорији Караулова.

синтези, у међусобној зависности и условљености и то онако како се то остварује у језичкој употреби експресивних јединица наведеног типа⁴.

1.4. Наше бављење експресивном лексиком у овом раду, и иначе, управо има за циљ да на основу досадашњих начина њиховог представљања у речницима⁵, као и на основу других показатеља укажемо на оне њихове карактеристике које на најбољи начин одражавају језичку личност, односно индивидуалну способност нативних корисника српског језика за овладавање потенцијалом овог језика у сфери експресије. Према нашем увиду у корпус то су карактеристике које се тичу номинационе и комуникативне функције експресивне лексике.

1.5. На плану номинације у први план ставља се таксономски систем и статус експресивних јединица у систему. У традиционалном приступу оваква другостепена номинација која се реализује на периферији лексичког система добијала је секундаран и мање важан статус и то из два разлога: 1) зато што су давана имена већ именованим реалијама и 2) зато што се за основу таквих имена не узимају концепти, појмови о реалијама него нека индивидуална и за концептуалну слику света мање важна знања. Појаве о којима је реч одмераване су у односу на примарне номинације засноване на концептима, појмовима о именованим реалијама. Хијерархија вредности језичких јединица успостављана је, углавном, с обзиром на језичке појаве као такве при чему се занемаривала улога човека као корисника језика, као и улога конкретне ситуације језичке употребе.

1.5.1. Ако се узму у обзир и наведени занемаривани нејезички елементи, онда се питање хијерархијског вредновања експресивне лексике и елемената који примарно условљавају њихово функционисање и на плану номинације, може решавати са становишта њихове улоге у одражавању неких елемената из структуре језичке личности српског језика. Језичка личност као субјекат именована креирајући израз за своје емотивно-експресивно деловање узима учешће и у формирању лексичког система свог матерњег језика у сфери експресије. На формалном плану таксономског система то значи могућност непрекидног повећавања броја експресивних јединица чија се улога у вези са феноменом језичке личности не може сматрати секундарном, без обзира на чињеницу што оне функционишу на периферији лексичког система. Активирањем потенцијала творбених модела српског језика (семантичке и афиксалне деривације и композиције), увођењем нових модела или

⁴ О општим особеностима експресивне лексике на свим језичким плановима в. Ристић: 1994, 537–541. И у наведеном раду и у нашем даљем истраживању експресивних јединица са становишта теорије језичке личности показало се да је нужно откривати улогу појединих језичких и нејезичких елемената који условљавају и одражавају њихово функционисање. Ове јединице разликују се од других лексичких јединица, поред осталог, и по хијерархијској улози тих елемената. Тако се за експресивну лексику релевантни (примарни) показују елементи прагматичког (психичко-емотивног), когнитивног и стилског плана, док елементи структурног плана (творбеног и синтаксичког) имају секундарну улогу (в. Ристић: 1994, 540 и т. 1.5. овог рада).

⁵ Корпус за истраживање узели смо углавном из Речника САНУ, Речника МС и из још неких извора писаног и говорног језика. Подаци о изворима биће наведени у литератури.

нових јединица (често необичне гласовне структуре) субјекат именована уводи у таксономски систем такве јединице значења које, независно од контекста, одражавају неке психичке и когнитивне јединице из структуре језичке личности српског језика. Лична емоционалност, субјективна оцена и намере субјекта именована одражене у значењу експресивне лексике налазе своје упориште у типским представама о изванјезичкој и језичкој реалности, које као јединице знања — психоглосе организују структуру језичке личности српског језика (в. т. 3. и нап. 8).

1.5.2. Тако, разматрање семантичких феномена експресивне лексике са становишта односа имена овог типа и субјекта именована показује да секундарност и периферност нису битне него релативне и условне карактеристике експресивне лексике. Зато карактеристике хијерархијског типа не би смеле да буду једини критеријуми за постављање и решавање проблема у вези са лексичким јединицама, као ни једини разлози да неку лексичку категорију истичемо или игноришемо.

1.6. На плану комуникације експресивне јединице узимају се као јединице са експресивном функцијом у језику, па према томе и као експоненти одговарајућег (емотивно-експресивног) илокуцијског чина. У први план оваквог разматрања ставља се субјекат говора и његова намера да делује на реципијенте тако што ће некога/нешто да похвали или покуди. Комуникацијска улога корисника експресивне лексике као језичке личности може се представити преко његове мисаоне и језичке делатности.

1.6.1. На плану мисаоне делатности субјекта говора имамо у виду оне јединице из структуре језичке личности које условљавају његову делатност и у чину именована и у чину интерпретирања. Субјекат именована у одређеној језичкој реалности, на основу претходног знања (препознавања стереотипа), даје себи за право да своје допадање или недопадање објекта именована (свој емотивни став) исказа тако (таквим језичким средством) да то буде јасно свим учесницима у комуникацији. То чини на такав начин да сопственим избором имена или стварањем новог за одређену већ именовану реалију ствара експресивни ефекат чиме остварује и своју намеру да делује на реципијенте. Субјекат говора регуларност таквог свог говорног поступка остварује као језичка личност (као носилац језика једне лингвистичке заједнице) тако што налази таксономску тачку ослонца у типским представама које повезује са већ постојећим именима (унутрашња форма речи; в. Телија: 1986, 66–72) или са новим јединицама (гласовна форма). Ово асоцијативно повезивање по сличности (аналогији) засновано је на когнитивним јединицама — психоглосама чији се пуни смисао реализује у одређеној комуникативној ситуацији, у контексту (контекстуална одређеност значења експресивних јединица).

1.6.2.1. На плану језичке делатности улогу одражавања наведених и др. елемената у вези са језичком личношћу преузима текст (дискурс)⁶. Преко

⁶ У вези са природним језиком (језиком у употреби) и у когнитивној лингвистици и у теорији језичке личности уочен је значај типова ТЕКСТОВА (ДИСКУРСА) у одређивању

њега преносе се и оне компоненте сложеног семантичког садржаја експресивних јединица условљених језичком реалношћу у којој се језичка личност јавља или као СУБЈЕКАТ ИМЕНОВАЊА или као ИНТЕРПРЕТАТОР. То могу да буду компоненте субјективне оцене у смислу одобравања или неодобравања оцењиваног својства објекта именовања. Оне не морају бити у сагласности са објективном оценом о „добром“ и „лошем, рђавом“. Емоционалне компоненте, такође, често су ситуационо условљене, па се тип и квалитет емоције мора одређивати у контексту (дискурсу). Тако се на основу контекста могу утврдити све нијансе позитивне/негативне емоције исказане експресивном лексиком: радост, усхићење, одушевљење, дивљење, поштовање, допадање, симпатија и сл.; презир, гађење, гнушање, ниподаштавање, непоштовање, понижавање, ругање, исмевање и сл. (в. пр. под т. 3.2; 3.7. и нап. 15). Нарочито су функционалностилске компоненте ситуационо условљене јер се у одређеном дискурсу реализују као говорни поступци субјекта говора. Употреба неке експресивне јединице у одређеном контексту може се оцењивати или као непожељан, непристојан говорни поступак, типа: вулгаран, прост, груб, увредљив, неуљудан, саркастичан, подруљив, подсмешљив; или као „упростојен“ говорни поступак, типа: ласкав, ироничан, еуфемистичан и сл.; или као пожељан, пристојан говорни поступак, типа: углађен, љубазан, интиман, фамилијаран, шаљив, срдачан и сл. (в. пр. под т. 3.2. и 3.7).

1.6.2.2. Дискурси у којима функционишу експресивне јединице одражавају њихов семантички садржај и карактеристике језичке личности српског језика мање или више посредно. Тако њихова обавезна емотивно-експресивна (стилска) маркираност, која се вреднује као стилска сниженост, указује на функционалностилску ограниченост употребе експресивне лексике на непрестижне разговорне идиоме. За план језичке личности то значи да се на основу таквих дискурса могу утврђивати оне карактеристике језичке личности које се испољавају у свакодневној комуникацији. На емотивно-психичком плану то су карактеристике особитог националног или групног менталитета које се испољавају у непосредним односима између учесника у мањим језичким групама (заједницама) чији су корисници повезани социјалним, узрасним, професионалним, родбинским, пријатељским и сл. неофицијелним односима. На когнитивном плану то је мисаона делатност препознавања и коришћења стереотипа из сфере свакодневног живота говорника

укупних способности и карактеристика човека, релевантних за његово коришћење језиком. У појединачној реализацији појам дискурса (текста), према Караулову (1987, стр. 216, 238 и нап. 8 на истој стр.; 1989, 6), има исто значење као појам КОНТЕКСТА, па ћемо ми наведене појмове употребљавати напредо и у истом смислу. Тако се дискурс дефинише као јединица природног језика различите дужине (синтагма, речница, текст). Телија, у вези са метафором, овакву јединицу означава појмом „СМИСАОНИ КОНТЕЈНЕР“ са његовим епистемичким и психолошким елементима. Тако одређени појмови „дискурса“ („текста“), „контекста“ и „смисаоног контејнера“ примењиви су за номинацију уопште (а не само за метафоричну), јер и номинација (у свом сигнификативно-денотативном виду) оперише смисаоним садржајем језичке стварности као компонента или номинационог аспекта исказа или фрагмента текста (Телија: 1988, 26–52).

српског језика. Ови стереотипи могу бити у већој или мањој мери у сагласности са стереотипима читаве језичке заједнице, што се на плану текста реализује као већа или мања отвореност/затвореност (конспиративност) језика (типови социолеката: жаргони, шатровачки говор, аргони). У незваничним односима свакодневне комуникације, на основу лакшег препознавања модела ситуације, омогућена је неприпремљена употреба експресивне лексике, што се може сматрати и као најнепосреднији начин испољавања емотивно-психичких и когнитивних карактеристика језичке личности српског језика.

2. Индивидуална употреба експресивне лексике и њихова интерпретација заснивају се на моделима и стереотипима који се усвајају као систем матерњег језика. Ово знање⁷ (комуникативна компетенција) (као део општег језичког знања — језичка компетенција) често се не реализује у формалној структури језика, али се јединице знања из свих нивоа структуре језичке личности (Караулов: 1987, 39–39) одражавају у смисаоној структури (значању) текста (дискурса) и у значењу његових јединица. Тако су и значења језичких јединица и њихове улоге у комуникацији увелико условљени јединицама знања, њиховим карактеристикама, хијерархијским односом међу њима и њиховом координацијом, што се мора имати у виду у разматрању проблема у вези са експресивном лексиком. Систем матерњег језика у структури језичке личности одражавају инваријантне јединице знања — психоглосе. Оне се одликују високом постојаношћу у односу на варијантне јединице (изоглосе) и стабилношћу у времену у односу на хроноглосе⁸ (Караулов: 1987, 157–158; 1989, 5, 7; Новиков: 1988, 482).

⁷ Појам ЗНАЊА (КОГНИЦИЈЕ) узимамо и у статичном и у динамичном смислу. У статичном смислу га схватамо као усвојени систем мисаоног (језичког) одражавања стварности, а у динамичном смислу као спознајну, интелектуалну делатност која се, по Караулову, обухвата појмом „ПРОМЕНЉИВИ ЈЕЗИК МИСЛИ“ који функционише између звуковне реализације језика и специфичног језика мозга. Његове јединице су: гешталти, схеме, обрасци, фрејмови, пропозиције, слике, симболи, формуле, дијаграми и речи. За изучавање односа између језика и његових корисника нужно је утврђивати хијерархију и координацију ових јединица у њиховом кретању од мозга ка реализованом говору (Караулов: 1987, 184–186; Новиков: 1988, 481–483). Увођење јединица знања као јединица значења у смисаони (семантички) садржај језичких јединица проширује предмет лингвистичких истраживања на оне феномене језика и његових корисника који, у досадашњим традиционалним, мултидисциплинарним и интердисциплинарним приступима, нису узимани као језички него као психолошки, социолошки, етнолошки, културолошки, антрополошки и сл. феномени. Ако се јединице знања на плану језика реализују као јединице значења (као смисаони садржај текста или његових јединица), онда се мора поставити питање целисходности дистинкције експлицитности и имплицитности у језику. Целисходност ове дистинкције доводи у питање и закон језичке економије по коме се једном реализован садржај у јединици једног језичког плана (фонетско-фонолошкој, ортоепској, морфолошкој, граматичкој, творбеној, семантичкој), углавном, уколико нема стилских разлога, не понавља у јединици другог плана (Хајмс: 1980, 251–283).

⁸ Психоглосе се, по Караулову, могу одредити помоћу изоглоса (у дијасистему) и хроноглоса (у еволуцији). Њихово одређивање има великог значаја, јер скуп утврђених психоглоса одређује један језик као посебан тип (Караулов: 1987, 157–158; 1989, 7; Новиков: 1988, 488).

2.1. Експресивне лексичке јединице, такође се, као што смо више пута истакли, јављају као носиоци јединица знања, чија се хијерархијска вредност у одређивању особености српског језика и његове језичке личности може утврђивати тек на основу детаљно урађене анализе семантичког садржаја појединих типова експресива на синхроном и на дијахроном плану. На основу тога моћи ће се одредити и статус ових јединица у лексичком систему српског језика, као и њихов значај као категорије за конфронтативна и сл. истраживања српског језика у односу на друге језике.

3. Јединице експресивне лексике које су предмет нашег разматрања припадају моделу „особа + психичка или морална (карактерна) особина“⁹. Њихов емотивно-експресивни садржај препознатљив у дискурсу одређене језичке реалности показује се знатно сложеним у интерпретацији њихове лексичке семантике (Ристић: 1994, 538–540). У лексикографији то захтева посебне поступке како у начину показивања (експлицирања) секундарности и субјективности експресивног именовања тако и у идентификовању и представљању релевантних емотивно-експресивних — конотативних и денотативних сема које организују њихово лексичко значење¹⁰. Корпус нам је показивао да парадигматску уређеност јединица експресивне лексике не можемо представити на основу денотативних компонената (сема), него да морамо идентификовати оне компоненте које уређују системске односе међу њима. Зато смо се одлучили да утврдимо типове сема које организују њихово лексичко значење, затим начин њихове комбинације, њихов хијерархијски распоред и њихово место у структури лексичког значења појединачних лексема. Дискурсне реализације разубјене семантике јединица групе која је предмет нашег разматрања показивале су да општу уређеност система регулишу ЕМОТИВНО-ЕКСПРЕСИВНЕ СЕМЕ са ограниченим бројем инваријаната. Категоријалне компоненте које организују лексичкосемантичке групе јављају се у опозицији: ПОЗИТИВНА — НЕГАТИВНА ЕКСПРЕСИВНОСТ, а диференцијалне, које организују подгрупе, указују на СТЕПЕН ЕКСПРЕСИВНОСТИ: СНИЖЕНА, ПОВИШЕНА и ВИСОКА ЕКСПРЕСИВНОСТ. Степен експресивности осим емотивно-експресивних компонената условљавају још денотативне и функционалностилске компоненте (в. т. од 3.8. до 3.9).

3.1. Пре него што представимо компонентну структуру група и подгрупа навешћемо јединице из нашег корпуса:

I јединице негативне експресивности:

1. високог степена: *ђубре, гад, гадура, олош, хохитшайлер, дандара, шийца, гегула, јајара, мешина, сџрвина, мрцина, избљувак, влада, левак, му-*

⁹ Наше истраживање типова експресивне лексике у оквиру појединих врста речи започели смо разматрањем именица.

¹⁰ Лексикографска обрада експресивне лексике (експресива) може да буде предмет посебног истраживања. Овај проблем у досадашњој лексикографској пракси није у свим наведеним сегментима решаван на посебан ни адекватан начин, што показује одсуство системности у начину представљања експресивне лексике и велика неуједначеност у лексикографским поступцима.

ћак, ђаво, авештиња, идиош, крейшен, креле, дебил, месар, касайин, мангуй, мушйвода, мућкарош, лакшарош, гребашор, улизица, марва, сйока, магарац, кељчина, коњ, во, медвед, мечка, крава, мајмун, нишйарија, найујдач, насрйльивац, силеџија, јогуница, накомица, крвник, крвойија, мамийара, гуликожа, наложњик, наложњица, милосница, женска, јуруља и сл.;

2. повишеног степена: мачак, маџан, миш, зец, жена, мамџ, лукавац, млакоња, кукавица, љаничар (љаникер), лажноборац, несйрећњаковић, досадњаковић, џејидлака, љеданй, намешйльивац, кашасйрофичар, килавац, гњешавац, мршвуљак, колебљивац, дейресивац, кукавац, намћор, особењак, изгубидановић, џабалебар, замлашја, лайонац, блесан, блеса, луда, будала, ветрогоња, ветройир, мангуй, клийан, шрошаџија, ждерења, намигуша, намигљивац и сл.;

3. сниженог степена: њушкало, мувало, намигивало, намешйало, камкало, клейало, какоћало, намишљалица, наклайалица, млайишума, кажийрда, јашивук, дрвендека, звонозвекa, секайерса, надувенко, мудросер, љамешйњаковић, мудријаш, мудроња, мудраковић, мудрица, мудријашица, мудруља, ћушолог, найрдан, найрдивало, завишланй, зафрканй, клийан, мангуй, йошрчкало и сл.;

II јединице позитивне експресивности:

1. високог степена: мајка, душа, бог, анћео, мозак, глава и сл.;

2. повишеног степена: насмејанко, насмејач, насмешљивац, насмешљивка, забављач, весељак, веселица, усрећивач, шалџија и сл.;

3. сниженог степена: наравковић, наравлија, мирничина, мируља, добричина, добрица, мудријаш, мудричина, мудричар, мудрица, мудра, мудријанка, мудријашица, йоушйало, мајковић, шећерлема, бисйренџе, нећо, хоћо, зерк, чврсйорукаш, емойивац и сл.

3.2. Представимо компонентну структуру лексичког значења по једног примера из свих наведених парадигми:

ДАНДАРА (тип јединица негативне експресије високог степена): 1) особа која се понаша на неодговоран, непромишљен начин (денотативна компонента ДК) + 2) то је, као што се зна, лоше (компонента објективне, денотативне, оцене КОО) + 3) то што се особа понаша на такав начин и у овој ситуацији ја осућујем/за мене је непрхвaтљиво (и сл.) (компонента субјективне, конотативне, оцене КСО) + 4) зато исказујем свој презир/гнушање (и сл.) према особи која се понаша на такав начин (емотивна компонента ЕМК) + 5) дајући јој одговарајуће име (експресивно, са негативном конотацијом и необичне гласовне структуре) ја показујем спремност да свој суд јавно изнесем (експресивна компонента стилистичког типа ЕксКС) + 6) чиним то на такав начин да буде јасно особи коју именујем и/или другима (експресивна компонента прагматичког типа ЕксКП) + 7) у овој ситуацији ја дајем себи за право да свој емотивни став изразим на груб/увредљив (и сл.) начин (функционалностилска компонента ФСК — говорни поступак).

МАЧАК (тип јединица повишеног степена експресије): 1) особа која се понаша лукаво, препредено (ДК) + 2) то је, као што се зна, лоше (КОО) + 3) лукавство/препреденост таквог типа у овој ситуацији ја не одобравам

(КСО) + 4) зато исказујем своје **непоштовање/презир** (и сл.) према особи таквог типа (ЕМК) + 5) (као мачак, слично мачку) — избором имена из сфере животињског света (семантичка деривација) ја имам намеру да јавно изнесем своје неодобравање (ЕКСКС) + 6) чиним то на такав начин да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕКСКП) + 7) у овој ситуацији ја дајем себи за право да будем **увредљив/заједљив** (и сл.) (ФСК).

НАКЛАПАЛИЦА (тип јединице сниженог степена експресије): 1) особа која много и непромишљено прича, наклапа (ДК) + 2) то је, као што се зна, лоше (КОО) + 3) иако то може да буде досадно, у овој ситуацији ја имам **разумевање** према таквој слабости јер особу познајем/јер ми је пријатељ/јер му је то једина мана (и сл.) (КСО) + 4) зато исказујем своје **симпатије** према особи, али се **ругам** његовој слабости, мани (и сл.) (ЕМК) + 5) (-лица, експресивни суфикс шаљиве конотације) — избором одговарајућег (шаљивог) имена (примена регуларног творбеног поступка суфиксалне деривације) ја сам спреман да своје емоције јавно искажем (ЕКСКС) + 6) чиним то на такав начин да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕКСКП) + 7) у овој ситуацији ја себи дајем за право да се овако **фамилијарно/пријатељски** (и сл.) **нашалим/подсмехнем** (и сл.) (ФСК).

БОГ (тип јединице високог степена позитивне (или негативне) експресије): 1) а. особа која има моћ, власт над неким; б. која ужива нечију љубав и поштовање; в. која је у нечему савршена, недостижна (ДК) + 2) то је, као што се зна, а. лоше, а може бити и добро; б. в. то је добро (КОО) + 3) у овој ситуацији таква особа за мене је **оличење моћи/доброте/савршенства** (и сл.) (КСО) + 4) зато исказујем своје **страхопоштовање/поштовање/дивљење** (и сл.) (ЕМК) + 5) (као бог, слично богу — типском представом моћи, доброте савршенства појачава се ефекат субјективне оцене) — избором одговарајућег имена (семантичка деривација) ја сам спреман да своје емоције јавно искажем (ЕКСКС) + 6) чиним то на такав начин да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕКСКП) + 7) у овој ситуацији ја себи дајем за право да **своје поштовање/дивљење** (и сл.) изразим **високим тоналитетом експресије/патетично** (и сл.) (ФСК).

НАСМЕЈАНКО (тип јединице повишеног степена позитивне експресије): 1) особа која се радо смеје, весела (ДК) + 2) то је, као што се зна, добро (КОО) + 3) у овој ситуацији таква особа заслужује **наклоност/симпатије** (и сл.) (КСО) + 4) зато ја исказујем своју **наклоност/симпатије** (и сл.) (ЕМК) + 5) (-ко — експресивни суфикс хипокористичког типа за исказивање наклоности, симпатије) — избором одговарајућег имена за такву особу (суфиксална деривација) ја показујем спремност да то јавно искажем (ЕКСКС) + 6) чиним то на такав начин да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕКСКП) + 7) у овој ситуацији ја себи дајем за право да своју **похвалу** искажем на **пријатељски/другарски** (и сл.) начин (ФСК).

ЗВРК (тип јединица сниженог степена позитивне експресије) 1) немирна, несташна особа (обично дете); жива, темпераментна, окретна особа (ДК) + 2) то, као што се зна, може бити и добро и лоше (КОО) + 3) у овој ситуацији такво понашање је **симпатично/смешно/такво понашање не мо-**

же се узети за зло/неподпошљиво/непримерено (и сл.) (КСО) + 4) зато ја исказујем своје симпатије/одобравање/незамерање/замерање и сл. (ЕМК) + 5) (као зврк, експресивно, шаљиво ономатолично име) — избором одговарајућег имена (семантичка деривација и карактеристична гласовна структура) ја показујем спремност да овај свој став јавно изразим (ЕКСКС) + 6) чиним то на такав начин да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕКСКП) + 7) у овој ситуацији ја себи дајем за право да се мало нашалим/да се подсмехнем (и сл.) (ФСК).

3.3. Представљајући семантичку структуру појединих типова експресивне лексике са значењем моралних и психичких особина човека указали смо и на типове компонената које у интеграцији остварују њихов конотативни смисао¹¹. То су ДЕНОТАТИВНЕ компоненте које одређују јединицу повезују са изванјезичком реализацијом (неким њеним својством) (ДК), компоненте ОЦЕНЕ (објективне, КОО и субјективне, КСО), ЕКСПРЕСИВНЕ компоненте које одражавају намере субјекта именованја/говора (стилског типа, ЕКСКС и прагматичког типа, ЕКСКП), ЕМОТИВНЕ компоненте које одражавају унутрашња преживљавања, емоције субјекта именованја/говора (ЕМК) и СТИЛСКЕ компоненте које одражавају социјалну и ситуациону (функционалностилску) употребу јединица овог типа (ФСК).

3.4. У представљању семантичке структуре експресива настојали смо да проверимо да ли су типови компонената и њихов редослед условљени творбеним карактеристикама експресивне лексике. Одабрани примери свих творбених типова експресивне лексике показују да нема разлике у структурирању њихове конотативне семантике на творбеном плану, ни у типовима компонената, ни у њиховом броју, ни у хијерархијском распореду. Тако би се, независно од типа творбе, могао поставити модел¹² семне структуре експресива који се тематски везују за моралне и психичке особине човека:

ДК + КОО + КСО + ЕМК + ЕКСКС + ЕКСКП + ФСК

¹¹ Конотативни смисао — конотативна семантика експресивне лексике остварује се као макрокомпонента значења јер обухвата све друге типове компонената у структури овог типа лексике: денотативне (било преко унутрашње форме речи било преко њихове гласовне структуре), компоненте оцене, емотивно-експресивне компоненте и функционалностилске компоненте (Телија: 1986, 10–29). У утврђивању хијерархијске вредности компонената у семантичкој структури експресива подразумевамо надређеност конотативне макрокомпоненте, док статус њој подређених наведених компонената одређујемо на основу доминације у организовању смисла експресива на номинационом и на комуникативном плану. Постоје и другачији приступи у рангирању компонената семантичке структуре конотатива. В. нпр. Шаховски: 1994, 20–21.

¹² О моделирању значења емотивне лексике в. Шаховски: 1994, 22–24. Појмом ЕМОТИВНА ЛЕКСИКА Шаховски обухвата АФЕКТИВЕ (узвике, псовке и друге јединице којима се на непосредан начин исказују емоције и афективна стања), КОНОТАТИВЕ и ПОТЕНЦИЈАЛНЕ ЕМОТИВЕ (адхерентног и инхерентног типа) (в. нав. дело, 20–21). У сфери нашег интересовања су конотативи чије се емотивне компоненте исказују посредно преко асоцијативног или мотивационог повезивања са објективно постојећим реалијама. У повезивању оваквог типа реализују се и експресивне компоненте и компоненте оцене, па се јединице са наведеним интегралним компонентама у литератури обухватају и појмом ЕКСПРЕСИВИ. Тако ћемо и ми уз појам ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА у истом значењу употребљавати и појмове КОНОТАТИВИ и ЕКСПРЕСИВИ.

3.5. Међутим, за семантички аспект проблема и за аспект улоге субјекта именована као језичке личности релевантна су још нека запажања у вези са улогом наведених компонената у остваривању конотативног значења експресива. Наиме, у сложеној структури комбинације седам типова компонената по броју доминирају компоненте оцене: објективна и субјективна оцена (КОО и КСО)¹³ и емотивно-експресивне компоненте: емотивне компоненте (ЕмК), експресивне компоненте стилског и прагматичког типа (ЕксКС и ЕксКП). Оне, као што показује семантичка структура наведених типова експресива (конотатива), на плану номинације условљавају тип експресије (позитивне или негативне) и степен експресивности (висока, повишена и снижена експресивност). При томе је само компонента објективне оцене обавезно условљена денотативном компонентом, док остале не морају бити са њима у сагласности, него су примерене субјекту именована и ситуацији. Ове компоненте које одражавају лични, субјективни став субјекта именована и његову непосредну улогу да као језичка личност суделује у стварању језичке слике света и таксономског система матерњег језика имају примарну улогу у семантичкој структури експресивне лексике. Квантитативна доминација експресивних компонената и компонената оцене, показана и у нашем истраживању, потврђује исправност става до кога су и други дошли: да је основна функција експресивних јединица конотативне семантике функција деловања и да се та функција заснива на оцени (Телија: 1986, 21–29). Функција деловања остварује се као намера да се стилским ефектом (ЕксКС), нарочитим избором јединице именована, искаже емоција и лични став (похвала или покуда) према објекту именована и као намера да се делује на реципијенте прагматичким садржајем (илокуцијском снагом), примереним комуникативној ситуацији (ЕксКП). Двумодална оцена (денотативна и емотивна) садржана у значењу јединица експресивне лексике има осим општег смисла: „добро је/лоше је, што особа X има особину Y“ и смисао „то је у овој ситуацији прихватљиво/неприхватљиво“ (в. пр. под т. 3.2). Она је, као што њен смисао показује, оријентисана на актуелизирано својство објекта оцене, које се у онтогенези повезује: 1) или са типском представом у којој су повезана два плана — означено и његова сликовита представа (експресиви семантичке деривације) (в. примере *мачак* и *бог* под т. 3.2); 2) или са мотивационим јединицама (афиксални деривати и композити) (в. пр. *наклајалица* и *насмејанко* под т. 3.2); 3) или са звуковном реализацијом (посебна имена) (в. пр. *дандара* и *зврк* под т. 3.2). Актуелизирано својство и оцене о њему су стимуланси емоционалне реакције субјекта именована и

¹³ О значају разликовања објективне (денотативне) и субјективне (конотативне) оцене (оцњивачке и смотивне модалности) на језичком плану в. Телија: 1986, 21–39, а на плану експресивне лексике в. Ристић: 1994, 539. Неразликовање типа оцене и неуочавање експресивног садржаја као компонентног састава у структури семантичког значења експресивних јединица превиђају се њихове битне карактеристике и сложени седмокомпонентни састав њихове семантичке структуре. Тако остаје непримећена и хијерархијска надређеност конотативне макрокомпоненте значења, него се она погрешно представља као секундарна компонента која уноси значењску (емоционалну) нијансу у јединице експресивног типа; исп. Шаховски: 1994, 22–23.

његовог језичког деловања, чина именована, а на језичком плану они се јављају као основа емотивног значења експресивних јединица (Телија: 1986, 22–29).

3.6. У претходном излагању представили смо емоционално-прагматичку (мотивационо-психичку) основу функционисања компонената у семантичком садржају експресива са значењем моралних и психичких особина човека, а сада ћемо покушати да представимо њихову когнитивну основу. Сам процес издвајања особе — неког њеног својства и оцене тог својства засновани су на когнитивним представама о изванјезичкој реалности. Ове представе одређују меру објективности у субјективном одражавању језичке и изванјезичке реалности¹⁴ у значењу експресивних јединица и омогућавају њихову правилну употребу и интерпретацију у различитим контекстима. Тако се јединице когниције — знања одражавају у компонентама објективне оцене које, без обзира на контекст употребе једне јединице, остају непромењене. Затим типске представе за експресивно именовање и експресивно деловање ових јединица, одражене у експресивним компонентама, остварују се по принципима моделирања који су својствени јединицама знања. Зато и експресивне компоненте не мењају смисао са променом контекста употребе неке јединице (в. т. 3.2).

3.6.1. На когницији се заснива препознавање модела комуникативних ситуација као и модела улога њихових учесника, што условљава субјективну оцену и њој примерену емоционалну реакцију субјекта именована. Зато је у неким случајевима могућа употреба једне експресивне јединице у различитим контекстима и њена различита интерпретација. У таквим случајевима не мења се семантичка структура јединице, али се мења смисао неких компонената. Тако емотивна компонента, зависно од контекста, може мењати смисао не само у оквиру скале емоције једног типа (различите емоције и њихове нијансе на скали позитивне или на скали негативне емоционалности¹⁵), него по новом смислу може да промени и тип скале. То су нпр. случајеви шалтиве или фамилијарне употребе пејоративних експресива (в. пр. под т. 3.10); затим ироничне или еуфемистичне употребе хипокористичних експресива (в. пр. из групе I 3. и II 3, под т. 3.7). Може се мењати смисао и функционалностилских компоненти и то по типу експресивности (позитивне или негативне) и по интензитету експресије (снижена, повишена и висока експресивност), што се на комуникативном плану испољава као промена говорних поступака (Ристић: 1995, рад у штампи).

¹⁴ О односу субјективних и објективних елемената у конотативном значењу експресивне лексике в. Телија: 1986, 29–39.

¹⁵ По В. И. Шаховском скале човекове емоционалности су отворене и садрже неограничени број емоција и емоционалних нијанси, а промене емоција на плану језика одражавају емотивне компоненте (ЕМОСЕМЕ). Оне, како истиче Шаховски, нису просте. „Их структура укључује у себи два и више примитива: семантички знак „емотивност“ + семне конкретизатори: „љубовь“, „презрение“, „восхищение“, „возмущение“, „пренебрежение“ и т.д., т.е. всю шкалу емоционалних одношения и состояний человека, включающую около 5000 наименований“ (1994, 24).

3.7. Наше претходно излагање о мотивационо-когнитивној заснованости семантичке структуре експресивних имена са значењем моралних и психичких особина човека допунићемо примерима у којима ће многи дискурсивни елементи указивати на ситуациону условљеност њиховог значења и на могућа мотивационо-прагматичка варирања у складу са карактеристикама које се тичу субјекта говора. Типске појаве из овог домена можемо сматрати одликама српског језика и његове језичке личности. Примере ћемо представити по типовима експресива датим у т. 3.1.

1. Примери негативне експресије високог степена:

А. Оженио би се ја лако, ал' се бојим да не ударим на *ђавола* (Р. САНУ); Да иде да се жали директору ... Или да иде оној *мешини*, Мајсторовићу (И.); Што врага увијек петљаш са женама? ... Увијек раздор сијеш, *мјешино* погана (И.); Гадан *избљувак* од човека, кева ми гадуре! (Сел., 157); Пита је Милеса Вучелић, кадровик Тањуга „Шта ти је то на рукама, *авешиньо!*“ (И., 26); Крсман је ... био ... србијански сељак ... *дандара* (И., 112); Види Крсман, знате, лукаво је то, *гегула*, *шиџа*, види *дандара* да је Ставра мост преко кога може прићи Јелени (И., 113); Они се међу собом називају „војводе“, а ми их зовемо *дандаре* (Р. САНУ); Права */je/ дандара*, па зар је чудо што му нико не верује (И.); Један наш млади пјесник назвао је ... једног доброг француског парнасовца *идиошом* што се служио правилним стихом (И.); *Хохшијайлер*. Је ли он Батино годиште? (Разг.); Мислим неки леви *олош* (Разг.); Видио је сав *олош* који се скупио око господских столова туђинаца (Р. МС); Кажи им: „*Мрцине*, шта радите с човеком“ (Р. САНУ); Кроз главу му пролазе хиљаде мисли и све се оне стапају у једну псовку: *Мрцине* фашистичке! *Гадови!* (И.); Богзна од чега сте се ви препали, *мрцине* једне. Ко је видио усташе (И.); Неки *левак*, овај, неки милицајац, али згодан ... Има велику плату (Разг.); На поље из моје собе, *ђубре* паорско (Р. САНУ); Запушите јој уста ... да се то *ђубре* не дере (И.); — Ви сте *гад* — викала је Оливера. — Загорчавате ми последње часове (И.); Он се читавим својим ... животом излежаваше као ... саможивац, *гад* и петљанац (И.); А која се будала неће рдовати кад му умре жена; нарочито кад је била *гад* (И.); То је тврдоглава *гадура* (И.); Последње радости ... та му *гадура* хоће да загорчи (И.); Најрадије би ... да јој нокте зарине у врат ... док не цркне *гадура*, што јој мужа отима и њену муку расипа (И.);

Б. Министар је био у затвору због политике, а онај *мангуј* због крађе (Р. САНУ); Главинић је имао око себе неколико *мушвиода*, који су му се представљали за пријатеље (И.); Врач је велика *мушвиода* (И.); Ова *марва*, ови урођеници не знају што је то осећање захвалности (И.); Мир, *сиоко* балканска! *Марво* једна, кад ли ћеш се култури научити (И.); Не пуштај унутра! рашћерај *марву!* — Ти си *марва*, кењчино жандарска! — викаше једна ... жена (И.); Ала *вола*, ала *кладе*, из које нико ништа истесати не ће (И.); Свет се жури, зарађује, ужива и страда ... а шта вас двојица? Две *кладе*, трунете, ништа немате од свег тог живота (И.); Његова амбициозна жена ... звала га је „*кладом*“, а он ... није се с тога ништа узрујавао (И.); И кад је најкултурнији, он је међу другим неуравнотежен и нешто *медвед* (И.); Об-

јесио бих се онога часа када бих се морао оженити том грозном цуром, том *кравом*, том тупом масом меса (И.); Наш /је/ женски свет сулуд, брљив, суманут. *Краве, краве*, а не жене (И.); Не бој се, није ово ни први ни последњи *коњ* који улази у министарство (И.); *Коњу* један, дај одмах лек (И.); Међу *коњима* и магарцима; међу којима живим, не вреди ништа (И.); Не могу да гледам *мајмуне*, не могу да гледам *волове* гигерлски обучене, ни *краве* у свили (И.); *Лакџаши* су се прогурали, *лакџаши* и данас желе мени да подвале (И.); Говорили су о њој. — Она је једна *нишџарија!* ... једна *машиџара* (И.); Тај олош морао је неко напујдати ... говорило се да је *наџудач* био сам управитељ вароши (И.); Кад ћете ви већ једном престати, *настриљивче*, да ми о томе говорите (И.); Помешао се са младихима *силеџијама* и *накомицама* (И.); Нема више старе југословенске дисциплине — подругљиво дочека стари ... Миле Чугаљ, опасан *каваџија* и *накомица* (И.); Људи су у читавој Европи ишли као стока на кланицу, камо су их поред *месара* царева, краљева ... водили и свећеници свих вјероисповјести (И.); Ове сумње и ова назирања били би довољни *касаџину* цетињском, Николи Старијем, да их све привеже за колац (И.); Био је, што да се лажемо, био је *крвоџија*. Као и све газде (Сел., 185); Двадесет година био ми је *крвник!* Све ми је појео и упропастио ме! (Р. САНУ); Од стрељања Јеврема Марковића они /радикали/ гледају у кнезу Милану свога душманина и ... *крвника* (И.); Ко воли рат, осим рођених *крволака* или људи који од рата имају много да добију (И.); То /је/ чувени *крвоџија* Осман-ага (И.); Они су знали да ћемо ми ... брадоње /четнике/, старе *крвоџије*, узимати на одговорност за злочине (И.); Ми морамо срушити оне *крвоџије*, *гуликоже* и лопове што на памук сисају народску крв (И.); И збиља га је *женска* упропастила (И.); Кћи *милоснице* и свачије *наложнице* не доликују поштену момку (И.);

2. Примери имена повишеног степена негативне експресивности: Ви сте *жене!* ... Зар немате човјека да ми на мејдан изиде (Р. САНУ); Овде човек и против воље мора постати ... *мама!* (И.); Мушкараца има свакојаких: има их делија ... а има *мама* које од своје воље постају лакеји код жена (И.); Боље је бити и *зец*, него погинути из прве (И.); На суд, срамна *кукавица*, што ни имена свога ниси смео потписати (И.); У овој ситуацији *кукавице* и *џаникере* треба стрелјати (И.); Гледајте добро, ево ту пред вашим очима, стоји једна покварена, гадна душа, једна одвратна *кукавица*, најнижи, најбеднији човек (И.); Од овије *ђавола* између људи, и од оних *млакоња*, *мрџвуљака*, чујеш, никад ништа (И.); Он није од оних покорних *млакоња* и улизица што само знају „разумем“ и слепо и капларски извршавају оно што им се нареди (И.); Насмејао се његовим ... заблудама, ставио га у комичне ситуације насамареног *наметљивца*, напасника (И.); *Цјеидлакама*, *једанџима* и *колебљивцима* ... *млакоњама* ... и *лукавцима* не треба никад повјеровати (И.); Ја сам стари *мачак* који се разуме у улагивање (И.); Није Зeko познавао само свет на обали, него и ... *намћоре* или просто *особењаке*, што седе сатима поред својих удица (И.); Завидљив је и *намћор* био, да човек главу не окрене на њега (И.); Сад нагоше хусари, сигурни да ће се разбећи рацки *мишеви* (И.); Фотелју ... је јуче био заузео *клишан* неки, који

се гласно смејао свакој глупости с позорнице (И.); Тај доље *гњешавац*, *килавац* ... и не сања да се као карика увукао у ланац Калкићеве рафиниране игре (И.); Не знаш ти још какав сам ја ... *замлаша*, *лудак* и *чудак* (И.); Такав је био /Лован/. Код нас таквоме лако пресуде. *Замлаша*, кажу. Годинама се замлаћивао великим пљачкама уметничких добара кроз историју (Сел., 125); Скупити ... све сељаке, па и оне *лезилебове* неквалификоване земљане раднике ... који мисле да је рад изговор за добијање дечјег додатка (Р. САНУ); Он ... *намигушама* би о пазарном дану ... огледалца куповао (И.); Калуђер што иде по писанији, лукав *намигљивац* ... увек у милости младих жена (И.);

3. Примери имена са сниженим степеном негативне експресивности: Један од тих *мувала* (што до подне све кафане редом обиграју ...) навадио се на мога *кукавца* да му душу извади (Р. САНУ); Игњатовић је волео авантуристе, *мувала* кроз живот (И.); *Мувало* се каже за сваког који хоће да свуда забије свој нос или како веле: „да у свакој манци буде мирођија“ (И.); Већ по природи својој био је тај калуђер, *њушкало*, лукав и радознао (Р. МС); Тако су моја *њушкала* доћукала да се у Бакру мотају некакви ... сумњиви типови (И.); Сви грде ... апотекаре и докторе; сви се слажу у томе да су то прости *швиндлери* и *мами-ћаре* (Р. САНУ); Сад разумијем, зашто пук воли *чайкуна*, *мангуја* и факине (И.); Видим и ја да Вучко није неки *вешро-йир* (И.); *Вјешро-йир* се каже за неозбиљна ... младића, који све ради без размишљања (И.); Еј ти, *вјешро-йире*, узми сјекиру, па ми помози! (И.); Та жена је права *блеса* (И.); А ви стојите? ... Ал' сте *блесани*! (И.); Зашто си на рапорту, *блесане*? (И.); Јовандека, мио побратиме, ето на те црна Арапина. — Ајд к врагу, *намишљалицо* (И.); Истина млад, недовољно „искусан“, али лепоречив и *наmeshталo* (И.); Ниси ти варошко *наклајало*, него човјек од земље и плуга (И.); Баш сам право *наклајало* и *будала*, што ја тебе учим, а онамо си посвршио боље школе од мене (И.); Тај Никола Ђоков, *кажи-йрда*, свашта ли он прича, ка' зла жена (И.); Завадила би она *кажи-йрда* два ока у глави, а не чељад у кући (И.); Саставе се *млаишшуме* па шугаве празне разговоре (И.); Гле ти *мудријаша*!? — подсмехује се шумар (И.); Долазиле сеоске дангубе и *мудријаше*, наклапали о свему (И.); По карактеру је *зло-йамшило*, *йудљивко*, *надувенко* (И.); Мували се кретен и ја мало по филозофском, мало слушали *мудросере* у амфитеатру (Сел., 104). Један приказује лупежа, други ... глупога *йамешњаковића* (Р. МС); Да сте на моме месту, *йамешњаковићи* моји, не бисте се тако смејали томе (И.).

II 1. примери имена позитивне експресије високог степена: Видео сам да је ... /Милош/ заиста *душа*! Да само видите како коње гледа, како их мази и како им тепа (Р. САНУ); Еј, Јелко, *душо*, куда ми ти тако журно (И.); То нису деца што их гледах, него *анђели* божји (И.); Бијаше *анђео* у понашању а демон у математици (И.); Он има сад право да ме избаци из собе кад хоће. Он је сад мој *бог* (И.); Ту је трговац Ибришим-ага, отрован и грабљив паук, *бог* у касаби (И.); Бетовен је *Бог* музике (И.); Ви сте од то доба у нашој кући *Бог* (И.); Ја сам одмах видео да је он /Вук/ најбоља *глава* међу свим мојим познаницима Србима (И.); Данте је *глава* свих песника

(И.); Тахир-бег био /је/ мозак Конака и везирова „десна рука и перо у руци“ (И.); Био је и податне руке ... што се рекне, сиротињска мајка (И.); Убрзо /се/ сазнало ... да је његов отац био мајка за сироти народ (И.).

2. примери имена позитивне експресије повишеног степена: Још кад дође ... /Ранко / Насмејанко, /Пуца / Дебелуца ... / Има л' веће среће?! (Р. САНУ); Ти си вазда такав! наклапало и *йојушћало!* (И.); Разнели гласове о њему, да је чудак, да је умник — *мудријаш* (И.); *Мудријаш* каже се за мушко чељаде које је мудро (И.); Овај ми је *мудрица*, њега ћу у професоре (И.); Он /је/ био *веселяк*, *добричина* и, што се вели, душа од човјека (И.); Права /је/ *добричина*, није ником желео зла (И.); *Веселяке* тражимо више него мудраце. Весели људи су срећа за себе и за друге (И.); Што је у старим класичним комедијама био кор, то у неким новим јевропским ради нарочити *веселяк* или *шаљивац* (И.); Ја јесам, истина *шалџија*, ал' ово није шала, него озбиљно (Р. МС);

3. примери имена позитивне експресије сниженог степена: *Најрдива-ло* зову онога који се једнако шали, који изазива смијех, који прави комендије — *шалџија* (Р. САНУ); Србима необично драго што се нашао такав *мајковић* да се пред агом исприци (И.); Па, *мајковићу*, како би ти главу за начела дао (И.); Ома је /Којовић/ оладио. Наставља, као, ако је тако, све је О.К. Стари је *шећерлема* (Сел., 14); Извините — дајем објашњење — револуција. Матора *шећерлема* /Којовић/ се не љути (И., 105); Бојала сам се да је матори /Којовић/ све поборавио. Међутим — *каки!* Мамино *бистренце!* (И., 10).

3.8. Наш корпус нам показује да степен експресивности, осим помених релевантних субјективних и ситуационих фактора, условљавају и денотативне компоненте значења, и то на више начина. Неке од њих размотрићемо у даљем излагању.

3.8.1. Експресивне јединице којима се исказују само опште оцене у смислу „добар“ или „лош, рђав“ у вези са моралним и психичким особинама човека номинационо су неодређене (не денотирају на неку одређену особину) и реализују само експресивну функцију. Оне се одликују јаким степеном експресивности, а кад су у питању оне са негативном конотацијом карактерише их изразита грубост и пејоративност. То су јединице негативне конотације, типа: *ћубре*, *гад*, *гадура*, *левак*, *сјрвина*, *мрџина*, *олош*, *хохшћайлер*, *идиош*, *дандара*, *авешћња*, *крејшен*, *креле*, *мешина*, *избљувак*, *ђаво* и сл., чији примери под т. I 1. А, указују на говорне поступке неуважавања, вређања, потцењивања, ругања и сл. и емоције типа: презирања, гнушања, љутње, срибе, беса, гађења и сл. Јединице позитивне конотације овог типа: *мајка*, *душа*, *бог*, *анђео*, *мозак*, *глава* и сл., као што показују примери под т. II 1, дају комуникацијском садржају узвишен, патетичан тон којим се одликују говорни поступци уважавања, уљудности, учтивости, страхопоштовања и сл. са емоцијама типа: дивљења, одушевљења, усхићења, љубави, нежности и сл.

3.8.2. Остали експресиви номинационо су одређени јер, осим примарне експресивне функције и оцене о својству, указују на одређено својство

и реализују информативну функцију. Висок степен негативне експресивности показују именице којим се исказује нетрпељивост и презир према оним негативним људским особинама и наравима које се испољавају у односу на друге (примери под т. I 1. Б). У језичкој компетенцији нативних говорника српског језика систем погрдних, пејоративних имена примењује се за особе које испољавају следеће негативне особине: нетолерантност, примитивност, полтронство, дволичност, насртљивост, наметљивост, склоност ка превари, склоност ка недозвољеним сексуалним односима, немилосрдност, безобзирност, изразиту глупост, лењост и сл.

3.8.2.1. Нижим тоналитетом експресије одликују се јединице којим се именују особе чије се негативне особине не испољавају у односу на друге, него се више тичу саме особе као носиоца такве особине. Примери дати под т. I 2. показују да се говорници српског језика носиоцима таквих особина ругају, подсмевају и сл. испољавајући емоције омаловажавања, саосећања, сажалевања и сл. Зато експресивима овог типа именују особе које испољавају следеће особине: плашљивост, кукавичлук, неодлучност, спорост, лењост, инертност, одсуство енергичности, живости, досетљивости, оштроумности, непромишљеност, глупост, неодговорност, лакомисленост и сл.

3.8.2.2. Експресивне јединице сниженог степена негативне експресивности (примери под I 3), показују да су говорници српског језика толерантнији према особама које испољавају негативне особине (мане) типа: неуобичајене мере причљивости, нескромности, склоности ка испразном мудровању, разговору и сл., претеране радозналости, и уопште било какве неодмерености у наведеном смислу. Бројност експресива овог типа, њихова творбена разноликост и продуктивност, као и висока фреквентност у нијансирању односа међу учесницима неофицијелне комуникације, указују и на посебан менталитет припадника лингвистичке заједнице нативних носилаца српског језика. Та посебност испољава се као национално-културална потреба (навика) за непосредношћу у контакту са другим особама и склоност ка фамилијаризацији односа. При томе се подсмевање и шаљив тон на рачун нечијих мана (еуфемизација) прихвата као толерантан однос и као примерен, уљудан говорни поступак.

3.8.3. Именима позитивне експресије повишеног и сниженог степена у савременом српском језику, како показују наши примери под т. II 2. 3, именују се особе које испољавају следеће позитивне особине: толерантност, стрпљивост, смиреност, веселу нарав, смисао за забављање, за шалу, пожртвованост, добронамерност, осећајност, мудрост, промишљеност, одлучност, окретност и сл. Разлике у степену експресивности код јединица овог типа нису изразите и углавном су условљене тиме да ли се актуализирана особина испољава у односу на друге или се тиче самог носиоца особине. Као и негативни експресиви претходно разматрани и ови се одликују шаљивим тоном. На номинационом плану ове јединице нижег тоналитета експресије испољавају тенденцију неутрализације опозиције позитивна/негативна експресивност, која се, иначе, реализује на контекстуалном плану. Зато су експресиви оба разматрана типа експресије и по својим семантичким и по творбе-

ним карактеристикама погодна стилска средства, не само за фамилијаризацију комуникације, него и за маскирање (скривање) негативних садржаја и избегавање конфликтних односа. Примери нам показују да се јединице овог типа употребљавају као ефектна средства за иронију, подсмех, ругање, пародирање, еуфемизацију и сл.; затим за шалу, за испољавање нежности у обраћању драгим особама, деци и сл. Квалитет експресије већине ових јединица контекстуално је одређен, па је то и разлог да нам се исте јединице појављују, или да се могу појавити у различитим парадигмама.

3.9. Експресиви са значењем моралних и психичких особина човека и на друге начине показује културалне навике говорника српског језика и особеност његове језичке личности. И у овој групи експресива знатно су бројније јединице са негативном конотацијом, што су показивала и наша општа истраживања експресивне лексике. Јединице изразито позитивне експресије у савременом српском језику нису бројне, за разлику од јединица негативне експресије (исп. парадигме и примере под т. 3.1. и 3.7). Примери показују да се у већини случајева према особама које испољавају позитивне особине исказују емоције слабијег степена: одобравање, симпатија и сл. Ова суздржаност у похвалама, а изразита склоност ка покудама и негативним афектним стањима може се, такође, сматрати одликом говорника савременог српског језика у сфери експресије. На плану комуникације то се може вредновати или као нижи ниво уљудности и културе или као одраз незадовољства стањем у друштву, у својој радној, социјалној и сл. средини.

3.10. За савремени српски језик карактеристична је и употреба пејоративних експресива у фамилијарној и интимној комуникацији, чиме се, као и у случајевима ироније и еуфемизације, осим експресивности постижу додатни стилски ефекти. Употреба експресива и у оваквој „игри“ скривања, маскирања правих намера говорника указује на још неке њихове стилске карактеристике које би се могле узети и као посебан предмет истраживања¹⁶. У овом раду ми ћемо такву њихову употребу само илустровати примерима типа:

Крећену, нарафски, одајем признање, највише зато што постоји, и што ме за сада, трпи. Не би да није *крећен* (Сел., 9); Овамо — волиш ме, а напустићеш ме. — Нећу ја тебе никад напуштит. — А кад погинеш, *идиотије*? (И., 182); Мука мени, али много мило *крећену* ... Нисам могла да га ноктирам. Гледа болевиво, *ћубре* кретенско, сажалио би се на њега и католик из Мословине (И., 208); *Гудури* /мајци/ нећу да се захваљујем, нормално, јер је *гадура* (И., 8); Зашто си их ти, *гаду* мали, тукао (Р. САНУ); Циганке су често врло лепе ... Док су врло младе оне још могу бити пријатне *гадуре*

¹⁶ Осим поменутих нарочитих стилских употреба експресивне лексике у савременом разговорном језику мислимо и на њихову употребу у народном магичком (табуираном) говору (употреба пејоративних имена за особе, најчешће за децу, да се заштите од урока), у фолклору (у басмама, загонеткама, брзалицама, разбрајалицама), у изрекама и пословицама и сл. Проученост експресива у дискурсима овог типа указала би на неке традиционалне карактеристике језичке личности српског језика.

(И.); Дође пред кућу стара Циганка; у наручју јој *клипан*, има му година и по (И.).

4. Квантитативни и фреквенцијски показатељи у вези са експресивима са значењем психичких и моралних особина човека условљени су односом говорника српског језика према оцењивању овог типа као и актуелном интеракцијском (говорном) нормом. Квантитативна и фреквенцијска предност ове групе експресива у односу на неке друге за именовање човека указује на либерални однос и непостојање предрасуда у оцењивању човека по наведеним особинама. Међутим, и у овој сфери експресивности постоје извесна нормативна ограничења. Нека од њих тичу се улоге субјекта говора у датој ситуацији. Опште је правило да је оцењивање ове врсте, без обзира на квалитет оцене (позитивне или негативне), могуће само у ситуацији у којој субјекат оцене има равноправну или надређену улогу у односу на остале учеснике у комуникацији. Иако се ова позиција установљује и уз „сагласност“ других учесника комуникације, ипак је за крајњи исход пресудан став субјекта говора. Ако се његов став заснива само на принципу самосвести о сопственој вредности и надређености, а не и на принципу уважавања других, онда употреба експресива разматраног типа може да буде у несугласности са важећом говорном нормом. Нарочиту опрезност у погледу норме захтева употреба пејоративних експресива. Пристојност у опхођењу и култура говора може се остварити и у ситуацији када се субјекат говора налази у стању негативне афективности на различите начине: употребом еуфемизама, ироније, пародије и сл., при чему се, наравно, неће постићи исти експресивни ни илокуцијски ефекат¹⁷.

5. За валидније показатеље улоге експресивне лексике у одређивању карактеристика српског језика и његове језичке личности било би нужно спровести истраживање на репрезентативном корпусу свих говорних идиома, и то како у оквиру појединих лексичко-граматичких група тако и у оквиру појединих лексичкосемантичких група. Тако би се на синхронном плану могли утврдити друштвено-културални фактори који условљавају најважније појаве у сфери експресије. Те појаве могле би се узимати као показатељи типског субјективног одражавања одређене друштвене реалности у овој сфери. На основу њих би се могли утврдити мотивационо-психички и когнитивни стереотипи — изоглосе и хроноглосе, као јединице структуре језичке личности савременог српског језика (Караулов 1987, 35; в. т. 2. и нап. 8). Занимљиво би било исти проблем истражити и на дијахроном плану у свим типовима језичких реализација, на основу чега би се могле установити оп-

¹⁷ О неким начинима еуфемизације у сфери експресије овог типа остварене синтаксичким средствима в. Димитрова: 1994, 65. Тако се увредљив говорни поступак може избећи квалификацијом поступка објекта оцене уместо квалификације његове личности исказом типа: То што си ти урадио је *подло*, уместо: Ти си *подлац*, или уопштавањем вршиоца радње употребом множинског облика за субјекат, па имамо исказ типа: Презирем све који се баве *преварам*, уместо: Презирем те јер си *преваранш* и сл.

ште (системске) карактеристике експресивности српског језика на лексичком плану. С тим у вези могли би се утврдити стални, непроменљиви стереотипи у сфери емотивно-психичких односа, као стабилни елементи — психоглосе у структури језичке личности, који би се могли сматрати аутентичним за нативне кориснике српског језика.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Вјежбица: 1991 — Wierzbicka Anna, *Cross-Cultural Pragmatics, The Semantics of Human Interaction*, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 53, Editor Werner Winter, Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Димитрова: 1994 — Димитрова Стефана, „Изражавање на неодобрение, безразличие“, *Stylistyczne konfrontacje*, Opole, 61–67.
- Карастојчева: 1988 — Карастојчева Цветана, *Българският младежски говор*, Наука и изкуство, Софија.
- Караулов: 1987 — Караулов Ю. Н., *Русский язык и языковая личность*, „Наука“, Москва.
- Караулов: 1989 — Караулов Ю. Н., „Русская языковая личность и задачи ее изучения“, *Язык и личность*, Москва, „Наука“, 3–8.
- Клајн: 1992 — Клајн Иван, *Речник нових речи*, Матица српска, Нови Сад.
- Новиков: 1988 — Новиков Л. А., „Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. 262 с.“, *Известия Академии наук СССР, серия Литературы и языка, том 47/5*, Москва, 479–483.
- Расковник: 1993 — „Како је баба Роса играла у Ђавољем колу“, *Расковник XIX/73–74*, Београд, 64–74.
- Разг. — Избор емпиријског материјала из разговорног језика прикупљеног у оквиру пројекта „Психолингвистичка истраживања“ у Институту за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, у периоду од 1981. до 1994, руководилац Свенка Савић.
- Р. МС — Речник српскохрватскога књижевног језика III–VI, Матица српска, Нови Сад.
- Р. САНУ — Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XIV, САНУ, Београд.
- Ристић: 1994 — Ристић Стана, „Конотативни аспекти значења експресивне лексике“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII/1–2*, Нови Сад, 537–542.
- Ристић: 1995 — Ристић Стана, „Универбизација као средство експресивизације разговорне лексике“, *Јужнословенски филолог LI*, Београд, 125–133.
- Ристић: 1995а — Ристић Стана, „Нормативна питања у вези са лексиком разговорног језика“, рад који је прочитан на научном скупу Трећи лингвистички научни скуп „Бошковићеви дани“, одржаном у Подгорици 10. и 11. октобра 1995, а који је примљен за штампу за зборник посвећен скупу.
- Сел. — Селенић Слободан, *Убивство с људумишљајем*, Просвета, Београд, 1993.
- Стојчић: 1987 — Стојчић Ђоко, *Сјај разговора, народне изреке*, ИРО „Градина“ Ниш, НИРО „Јединство“ Приштина.
- Телија: 1986 — Телија В. Н., *Конотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва „Наука“.
- Телија: 1988 — Телија В. Н., „Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспресивно-оценочная функция“, *Метафора в языке и тексте*, Москва, „Наука“, 26–52.
- Хајмз: 1980: Хајмз Дел, *Етнографија комуникације*, БИГЗ, Београд.
- Шаховски: 1994 — Шаховский В. И., „Типы значений эмотивной лексики“, *Вопросы языкознания № 1*, 20–25.

Резюме

Стана Ристић

**ТИПЫ ЭКСПРЕССИВНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ
(модель «лицо + его психика/нрав»)**

В первой части статьи, исходя из теории языковой личности, автор выявляет характеристики коннотативной семантики экспрессивной лексики (экспрессивов, коннотативов). Результаты исследования подтверждают, что компоненты значений экспрессивов и в номинативном и в коммуникативном планах отражают психические и когнитивные характеристики субъекта наименования/речи в сфере экспрессии. В современном сербском языке, настоящие характеристики реализуются когнитивно-психическими стереотипами их национальных потребителей. Стереотипы проявляются в виде динамических инвариантных единиц в структуре языковой личности сербского языка — изоглосс (единиц синхронного плана) и хроноглосс (единиц диахронического плана). На основании последних, при диахронических исследованиях, могут быть восстановлены и постоянные инвариантные единицы — психоглоссы, которые выражают особенности языковой личности сербского языка в сфере экспрессии по отношению к языковым личностям других языков.

Во второй части статьи, автором выявлена сложная семантическая структура модели экспрессивов-существительных: «лицо + его психика/нрав», системность которой формируют эмотивно-экспрессивные компоненты значения. Они в области групп реализуются в оппозиции положительная/отрицательная экспрессивность, а в области подгрупп — высокая, повышенная и сниженная экспрессивность. На примерах двух основных групп и трех основных подгрупп, автором показано как единицы значений, реализующиеся настоящей моделью экспрессивов, в различных типов дискурсов отражают различные виды эмотивно-экспрессивного и когнитивного отношения носителя сербского языка к языковой и внеязыковой действительности. Инвариантные виды настоящего отражения, отмечены в качестве характеристик языковой личности современного сербского языка.